

DOMINIKA RYCHEL-MANTUR

<https://orcid.org/0000-0001-8273-7417>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

KILKA UWAG METODOLOGICZNYCH NA MARGINESIE KSIĄŻKI ANNY JANOTY-STRAMY*

Abstrakt: W niniejszym artykule dokonano krytycznej analizy książki Anny Janoty-Stramy dotyczącej wizerunku Napoleona w polskich pamiętnikach z XIX w. Odniesiono się do zastosowanej metodologii, wskazując na uchybienia warsztatowe i nieodpowiedni dobór materiału źródłowego, a także podjęto polemikę ze stwierdzeniami Autorki. Przypomniano również najważniejsze osiągnięcia historiografii napoleońskiej, zaznaczając przy tym obszary wymagające dalszych badań, takie jak administracja, biografistyka oraz gospodarka Księstwa Warszawskiego.

Abstract: This review article provides a critical analysis of Anna Janota-Stramy's book on the image of Napoleon in nineteenth-century Polish memoirs. It criticises the methodology used, emphasising shortcomings that largely stem from uncertainty about adopting one definition of a memoir. The article also polemicalises with some of the author's statements. It reflects on the origins and achievements of Napoleonic historiography, highlighting areas that require further research, such as the administration and economy of the Duchy of Warsaw, as well as biographies of leading figures.

Słowa kluczowe: Napoleon Bonaparte, Księstwo Warszawskie, pamiętniki epoki napoleońskiej, pamiętnikarstwo polskie.

Keywords: Napoleon, Poles, Duchy of Warsaw, memoirs of the Napoleonic era, Polish memoir writing.

Polska literatura o epoce napoleońskiej nie obfituje szczególnie w źródła o charakterze memuarystycznym, na co zwracał już uwagę Wacław Tokarz¹. Wspomnienia wielu uczestników wydarzeń, o ile zostały spisane,

* A. Janota-Strama, *Obraz Napoleona Bonaparte w polskim pamiętniku*, Wydawnictwo DiG, Warszawa-Bellerive-sur-Allier 2023, ss. 164.

¹ W. Tokarz, *Z niewydanych pamiętników Andrzeja Niegolewskiego*, „Przegląd Poranny. Pismo niezależne i bezpartyjne”, dodatek literacki, 15 V 1921, 15, s. 1.

stały się rodzinnymi pamiątkami, często zazdrośnie strzeżonymi przez spadkobierców, lub przepadły podczas II wojny światowej². Nie dziwi zatem, że polscy historycy nieczęsto decydują się opierać swoje rozważania dotyczące wzmiankowanej epoki wyłącznie na tego rodzaju źródłach. Jeśli już, to mamy do czynienia z artykułami o charakterze przyczynkarskim, nie zaś monografiami³. Pierwszą monograficzną próbę przedstawienia obrazu Napoleona w oczach Polaków podjął w 2019 r. Andrzej Pochodaj, który swoją pracę wzbogacił o relacje i korespondencję⁴. Monografia ta nie może jednak uchodzić za publikację naukową. To raczej zbiór obszernych fragmentów źródeł ze skromnym komentarzem⁵. Praca Anny Janoty-Stramy, *Obraz Bonaparte w polskim pamiętniku*, jest zatem pierwszą monografią naukową opartą w całości na materiale pamiętnikarskim i w związku z tym warto poświęcić jej trochę uwagi.

Recenzowana praca zawiera siedem rozdziałów, wstęp, zakończenie, bibliografię, indeks osobowy oraz wkładkę z ilustracjami. Na podstawie źródłową składają się źródła memoratywne (98). Nie są to jednak wyłącznie pamiętniki, bowiem Autorka klasyfikuje do tego gatunku źródła, które w rzeczywistości do niego nie należą. To m.in. listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony⁶, listy Napoleona i Józefiny⁷, *Spadek piśmienniczy po generale Maurycym Hauke*⁸, który zawiera księgę minut z 1807 r.

² Część przepadła jeszcze wcześniej. Piszący pamiętniki w latach 1852–1855 Kajetan Koźmian podawał przykład zaginionych już wtedy pamiętników Tadeusza Matuszewicza, ministra przychodów i skarbu Księstwa Warszawskiego w latach 1811–1815, K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 2, oprac. J. Willaume, Wrocław 1972, s. 35.

³ T. Ślęczka, *Śląsk i jego mieszkańcy w oczach Polaków w służbie Napoleona*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej” 11, 2005, s. 149–164; D. Rolnik, *Księstwo Warszawskie w świadomości Polaków – świadectwo pamiętników*, „Roczniki Humanistyczne” 55, 2007, 2, s. 83–105; A. Łysiak-Łątkowska, *Opis epoki napoleońskiej w Pamiętnikach ks. Radziwiłłowej (Ludwiki ks. pruskiej) Czterdzieści pięć lat mojego życia (1770 do 1815)*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej” 13, 2007, s. 127–143; W. Karolczak, *Pobył Napoleona w Poznaniu wiosną 1812 roku w świetle zapomnianych pamiętników*, „Kronika Miasta Poznania. Kwartalnik poświęcony sprawom kulturalnym stoł. m. Poznania: organ Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania” 65, 1997, 3, s. 143–148; K. Szadkowski, *Napoleon – wojenne refleksje ze Świętej Heleny według relacji Emmanuela hrabiego de Las Cases*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 105, 2022, s. 37–58.

⁴ *Napoleon I Bonaparte oczami Polaków. Pamiętniki, dzienniki, relacje, listy*, wybrał i oprac. A. Pochodaj, Warszawa 2021.

⁵ Ibidem, s. 14.

⁶ A.P. Sułkowski, *Listy do żony z wojen napoleońskich*, oprac. R. Bielecki, Warszawa 1987.

⁷ *Listy Napoleona i Józefiny*, Poznań 2015.

⁸ *Spadek piśmienniczy po generale Maurycym hr. Hauke*, oprac. i wyd. A.A. Rembowski, Warszawa 1905.

oraz dziennik oblężenia twierdzy Zamość z 1813 r. Pamiętnikami nie są także krótkie wspomnienia bitwy pod Somossierą autorstwa Wincen- tego Szeptyckiego, zamieszczone w „Dzienniku Literackim” z 1862 r.⁹ Janota-Strama błędnie wskazała, że ich autorem jest weteran napoleoń- ski Wincenty Toedwen. Uważna lektura omawianego tekstu wskazuje bowiem, że dziennikarz Wincenty Szeptycki jedynie przepisał notatki, które sporządził Kazimierz Wóycicki podczas spotkania z Toedwem¹⁰. Charakteru pamiętnika nie ma również relacja z tej samej bitwy autor- stwa Tomasza Łubieńskiego z 1821 r.¹¹ Noty gen. Józefa Zajączka z 1811 r. przybierają natomiast charakter dziennika¹². Autorka, zdaje się, miewa kłopot z odróżnieniem dziennika od pamiętnika, co sugeruje bibliografia, ale także używanie słów „dziennik” i „pamiętnik” jako synonimów.

W istocie granice między tymi pojęciami bywają płynne, jednak w wyniku długoletnich dyskusji historycy wypracowali podział nowożytnych form pamiętnikarskich, który można z powodzeniem zastosować do tych dzie- więtnastowiecznych¹³. Janota-Strama korzystała głównie z pamiętników powstałych w XIX w., jednak zdaje się, że przy tym zapomina, iż w tym stu- leciu termin ten nie odnosił się do opisu wydarzeń z przeszłości *en général*, jak to miało miejsce jeszcze w XVIII w.¹⁴, ale do opisu wydarzeń, w których autor zapisków brał udział lub które go dotyczyły. O takim rozumieniu pamiętnika już w 1815 r. pisał Stanisław Kostka Potocki w dziele *O historii i pamiętnikach za czasów dzisiejszych*¹⁵. Podobnie w 1852 r., wobec rozpo- wszechnienia się terminu „pamiętnik” i odnoszenia go także do pamięt- ników oświeceniowych, Wacław Aleksander Maciejowski przypominał:

Pamiętnik nie jest spisem zdarzeń, w których działanie wprowadza się ten, co je pisze i w nich o sobie i domowych swych najdrobniejszych nieraz okolicznościach zwierzenia czyni: lecz jest opisem krótkim tego, co zaszło, skreślonym umyślnie na to, ażeby pisarzowi mającemu objąć całość dziejów, posłużył z czasem za wążek do utworzenia czegoś wielkiego, ażeby historyk,

⁹ W. Szeptycki, *Somosierra*, „Dziennik Literacki” 40, 1862, s. 313.

¹⁰ *Somo-Sierra. Opowiadanie Toedwena*, „Czas” 88, 1855, s. 1–2.

¹¹ T. Łubieński, *Krótki opis bitwy pod Somosierrą*, „Wanda. Tygodnik polski płci pięk- nej i literaturze poświęcony” 4, 1821, s. 103–104.

¹² *Noty generała Zajączka z roku 1811*, w: *Pamiętniki wojenne 1792–1812*, Drezno 1871 (Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce, t. 6), s. 61–80.

¹³ W. Czaplński, *Pamiętniki jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 2, 1972, 2, s. 3–7.

¹⁴ Więcej na ten temat A. Cieński, *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*, Wrocław 1981 (Studia z okresu Oświecenia, t. 28), s. 10–16.

¹⁵ J. Sztachelska, *Pamiętnikarstwo. Z dziejów terminu i gatunku w XIX wieku*, „Studia Podlaskie” 21, 2013, s. 153.

mając przed sobą, co mu dla pamięci szczegółowo nakreślono, opowiedział rzecz według swoich prawideł¹⁶.

Dobór wykorzystanych w pracy źródeł jest poprawny. Pochodzą od autorów znanych badaczom epoki napoleońskiej, takich jak m.in.: Antoni Białkowski, Dezydery Chłapowski, Józef Chłopicki, Henryk Dębiński, Leon Dembowski, Leon Drewnicki, Aleksander Fredro, Wirydianna Fiszera, Julian Ursyn Niemcewicz, Kajetan Koźmian, Anna z Tyszkiewiczów Potocka-Wąsowiczowa i wielu innych. Mimo że źródła te były eksploatowane, to jak dotąd nie analizowano przedstawionego w nich wizerunku cesarza Francuzów. Autorka deklaruje, że przy selekcji źródeł „starano się brać pod uwagę pamiętniki, których autorzy w czasach napoleońskich byli dorosłymi lub wkraczającymi w dorosłość ludźmi” (s. 31). Okazuje się jednak, że w wielu przypadkach, szczególnie w rozdziale trzecim, w którym postać Napoleona opisywana jest oczami kobiet, Autorka odstępuje od tych kryteriów. Sabina Grzegorzewska z Gostowskich urodziła się w 1808 r., Karolina z Potockich Nakwaska w roku, w którym powstało Księstwo Warszawskie, miała 9 lat, a Henrietta z Działyńskich — 13. W epoce Księstwa Warszawskiego osoby te były dziećmi. Dziwi również, wobec powyższej deklaracji Autorki, wykorzystanie pamiętnika Narcyzy Żmichowskiej, która urodziła się w 1819 r.¹⁷

Całości bibliografii dopełnia literatura przedmiotu. Jakkolwiek Janota-Strama wykazuje się znajomością podstawowej literatury — prac Jerzego Skowronka, Szymona Askenazego, Marcelego Handelsmana, Andrzeja Nieuważnego czy Barbary Grochulskiej, to próżno szukać tutaj pozycji nowszych, wydanych po 2015 r. Do 2023 r., czyli daty wydania recenzowanej pozycji, ukazało się wiele prac, które poruszają zagadnienia relacji Napoleona i Polaków¹⁸. Brakuje również niezbadanych do

¹⁶ Cyt. za: A. Cieński, op. cit., s. 13–14.

¹⁷ N. Żmichowska, *Ścieżki przez życie. Wspomnienia*, oprac. M. Romankówna, wstęp Z. Kossak, Wrocław 1961.

¹⁸ Niech za przykład posłużą tu biografie postaci, które miały okazję mniej lub bardziej poznać Napoleona: K. Morawski, *Generał Stanisław Fiszer (1769–1812)*, Oświęcim 2016; M. Mencfel, *Atanazy Raczyński (1788–1874). Biografia*, Poznań 2017; I. Rusinowa, *Generał Karol Otto Kniaziewicz*, Warszawa 2019; M. Prykaszczyk, *Generał Tomasz hrabia Łubieński (1784–1870) żołnierz i przedsiębiorca*, Gdańsk 2020; M. Getka-Kenig, *Stanisław Kostka Potocki. Studium magnackiej kariery w dobie upadku i „wskrzeszenia” Polski*, Warszawa 2021; D. Rychel-Mantur, *Polityk dwóch epok. Działalność polityczna Tadeusza Matuszewicza (1765–1819)*, Katowice 2021; D. Madziar, *Książę Antoni Paweł Sułkowski (1785–1836) — działalność wojskowa i polityczna*, Katowice 2021. Wartościową pracę, opartą na wspomnieniach żołnierskich, opublikował także H.A. Nowak, *Dzieje 9. pułku piechoty Księstwa Warszawskiego z lat 1807–1813 we wspomnieniach jego żołnierzy*, Zabrze–Tarnowskie Góry–Połomia 2021.

rozumienia mentalności ludzi epoki prac Jarosława Czubatego¹⁹. Za to chętnie Autorka korzysta z prac popularnonaukowych, głównie Mariana Brandysa, Waldemara Łysiaka czy Adama Zamoyskiego.

W poszczególnych częściach pracy mamy do czynienia z wizerunkiem Napoleona w oczach kobiet, żołnierzy, polityków oraz artystów. Taką koncepcję Autorka wyjaśnia następująco:

Układ ten wynikał z założenia, że pamiętniki kobiet i ludzi sztuki są wspomnieniami poniekąd „lekkimi”, niepodejmującymi przeważnie trudnej tematyki historycznej, bardziej skupiającymi się na uczuciach i anegdotach. Te dwie grupy wspomnień stanowią rodzaj klamry spinającej całość rozważań. Wewnątrz niej umieszczono wspomnienia żołnierzy i polityków posiadające znacznie cięższy ładunek treści historycznej (s. 35).

Nie sposób zgodzić się z taką argumentacją. Przykładowo, pamiętniki aktywnego politycznie Kajetana Koźmiana pełne są anegdot, zasłyszanych plotek czy „lekkich” opowieści o codziennym życiu współczesnych²⁰. W dzienniku męża stanu, polityka Adama Jerzego Czartoryskiego, bez trudu znaleźć można opisy nostalgicznych „spleenów”, narzekań czy rozterek sercowych²¹. Dlaczego Janota-Strama nie doceniła informacji o „ciężkim ładunku treści historycznej” podawanych przez Wirydianę Fiszerową? Czy takiego charakteru nie miała np. konstatacja pamiętnikarki dotycząca wyobrażeń Napoleona i Polaków o celu Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego?²² Pamiętnik Aleksandra Fredry lepiej byłoby z kolei przeanalizować przez pryzmat wspomnień żołnierza, nie zaś artysty. Jest pisany z perspektywy tego pierwszego, a zawarte w nim opisy — jeśli nawet choć przez chwilę spróbujemy przyjąć argumentację Autorki — jak odwrót spod Moskwy czy wspomnienie o bitwie pod Lipskiem jako „najkrwawszej”, zdecydowanie nie zaliczają się do „lekkich”²³. Warto zastanowić się, czy przyjęty przez Janotę-Stramę sposób podziału

¹⁹ J. Czubaty, *Wodzowie i politycy. Generacja polska lat 1806–1815*, Warszawa 1993; idem, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011; idem, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005.

²⁰ Na przykład o życiu towarzyskim w dworze w Bełżycach, K. Koźmian, op. cit., t. 1, s. 159–163.

²¹ A.J. Czartoryski, *Dziennik 1813–1817*, oprac. M. Karpińska, J. Pezda, Warszawa 2016, s. 160, 387, 411, 434.

²² W. Fiszerowa, *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych*, oprac. D. Dukwicz, Warszawa 1998, s. 379.

²³ A. Fredro, *Trzy po trzy. Pamiętniki z epoki napoleońskiej*, wyd. i oprac. H. Mościcki, przedm. A. Grzymała-Siedlecki, Warszawa 1917, s. 14, 47–48.

autorów pamiętników na grupy społeczno-zawodowe oraz ze względu na płeć nie jest przestarzały, zbyt sztywny i nieodnoszący się do istoty rzeczy. Anachroniczne wydaje się również wartościowanie pamiętników pod kątem ich „wybitności”, co wskazywał m.in. Piotr Borek, odnosząc się do pamiętnikarstwa XVIII w.²⁴ W przypadku recenzowanej pracy być może korzystniejszy byłby podział analizowanego materiału źródłowego na pamiętniki o charakterze historycznym oraz obyczajowym.

Rozdziały pierwszy i drugi, które można uznać za metodologiczne, mogłyby być połączone w jeden. Wywód o pamiętniku w rozdziale pierwszym jako źródle historycznym jest chaotyczny, zawiera wiele truizmów i powtórzeń (np. o tym, że należy krytycznie podchodzić do pamiętników; s. 21, 22, 24, 27). Ponadto w tym rozdziale Janota-Strama czyni też uwagę, że „Generalnie źródło opisowe [w tym kontekście pamiętniki – D.R.M.] uchodzi wśród historyków za mniej wartościowe od aktowego” (s. 13). Nie odnosząc się jednak do konkretnych dyskusji, podkreśla dalej, że opinia ta jest słuszna przy próbie uzgodnienia faktów czy rekonstrukcji wydarzeń (s. 13). Rzeczywiście, niektórzy badacze wskazują, że z uwagi na odautorski charakter relacji pamiętnik nie stanowi doskonałego źródła²⁵. Jednakże historycy zgadzają się co do tego, że źródła pamiętnikarskie nie są tylko spisami zdarzeń, i wskazują na ich wysoką wartość, jeśli chodzi o ustalenie szerszego kontekstu danych wydarzeń, realiów obyczajowych czy „chwytaniu na gorąco codzienności”²⁶. Na szczęście zauważa to i sama Autorka, gdyż konstatuje: „Można stwierdzić, że źródła opisowe spełniają niezwykle ważną rolę w rekonstruowaniu przeszłości, pozwalają bowiem na poznanie atmosfery minionych dni i czasu, w których powstawały” (s. 13). W rozdziale pierwszym Janota-Strama, choć przytacza kilka definicji pamiętnika (s. 11, 14–18), sama zdaje się nie decydować na przyjęcie żadnej z nich, co widocznie wpłynęło na trudności w interpretacji. W rozdziale drugim, poświęconym charakterystyce polskich dziewiętnastowiecznych pamiętników, Autorka nie

²⁴ P. Borek, *Z pogranicza historii i literatury. Uwagi o polskim pamiętnikarstwie XVIII wieku*, w: *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, red. K. Karolczak, Kraków 2011, s. 7.

²⁵ Z. Wojtkowiak, *O klasyfikacji i interpretacji pamiętników*, „*Studia Źródłoznawcze*” 25, 1980, s. 164.

²⁶ Badacze od dawna wypowiadali się o wartości pamiętników, np.: M. Kaczmarek, *O początkach pamiętnikarstwa polskiego*, „*Pamiętnikarstwo Polskie*” 1, 1971, 1, s. 29; S. Kieniewicz, *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym*, „*Pamiętnikarstwo Polskie*” 1, 1971, 2, s. 32; J. Dutkiewicz, *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym i dydaktycznym*, „*Pamiętnikarstwo Polskie*” 2, 1972, 1, s. 103–105; W. Czaplinski, op. cit., s. 3–7; H. Wereszycki, *Uwagi na temat użyteczności pamiętników jako źródła do historii XIX wieku*, „*Pamiętnikarstwo Polskie*” 2, 1972, 3, s. 24–27.

skorzystała z artykułu Stefana Treugutta na temat pamiętników i historiografii napoleońskiej²⁷.

Rozdział trzeci odnosi się do wizerunku Napoleona w oczach Polek, spośród których wiele w okresie rządów Napoleona było dziećmi²⁸, a swoje wyobrażenie o tej postaci zbudowały na podstawie relacji rodziców i dziadków. Trudno uwierzyć, że wspomnienia z okresu dzieciństwa Klementyny z Tańskich Hoffmanowej dotyczyły spisku Georges'a Cadoudala, którego Autorka nazywa „Jerzym” (s. 41). Zresztą we wspomnieniach Walerii ze Stroynowskich Tarnowskiej, Henrietty z Działyńskich Błędowskiej czy Karoliny z Potockich Nakwaskiej znajdujemy zaledwie kilka zdań o cesarzu. Rozdział ten opiera się właściwie na dwóch źródłach — wspomnieniach Wirydianny Fiszerowej oraz Anny z Tyszkiewiczów Potockiej-Wąsowiczowej. Te pamiętnikarki w omawianych wydarzeniach uczestniczyły już jako osoby dorosłe. Nie wiem, dlaczego nazywając Fiszerową prawdziwą znawczynią wydarzeń politycznych w Księstwie Warszawskim, przymiotnik „prawdziwa” (s. 44) ujęto w cudzysłów. Fiszerowa była wszak uważną i co ważne, dobrze poinformowaną, z uwagi na małżeństwo z gen. Stanisławem Fiszerem, obserwatorką życia publicznego. Trudno też zgodzić się ze stwierdzeniem, że pamiętnik Potockiej-Wąsowiczowej nie ma „dużego znaczenia jako źródło historyczne” (s. 46). W obszernej literaturze dotyczącej epoki Księstwa Warszawskiego widzimy, że historycy chętnie z niego korzystają. Zresztą Janota-Strama zdaje się nie czytać między wierszami pamiętników kobiecych i przez to — być może — zarzuca im mniejszą wartość lub anegdotyczność oraz upodobanie do „ploteczek”. Odnosząc się do Potockiej-Wąsowiczowej, zamieszcza następujący cytat z jej wspomnień: „Polaków nie zadowoliło Księstwo Warszawskie, toteż porzuciliśmy nadzieje na przyszłość, aby bez szemrania znieść terażniejszość” (s. 47). W mojej opinii pamiętnikarka doskonale zdawała sobie sprawę z pragmatyzmu Napoleona, a także z tego, że w 1807 r. był on tym, który dał Polakom najwięcej. Księstwo Warszawskie zaś, wbrew malkontentwu wielu pamiętnikarzy i pamiętnikarek (po latach, kiedy już wiadano, jak epopeja napoleońska się zakończyła), w oczach współczesnych było „pierwszą odrodzoną Polską”²⁹ i przekreśleniem traktatów rozbiorowych³⁰.

²⁷ S. Treugutt, *Wpływ literatury na historiografię napoleońską*, w: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978, s. 176–202.

²⁸ Jest to niezgodne z przyjętym przez Autorkę kryterium doboru materiału źródłowego.

²⁹ Tych słów użył w liście do Izabeli Czartoryskiej minister przychodów i skarbu Księstwa Warszawskiego Tadeusz Matuszewicz w 1812 r., D. Rychel-Mantur, op. cit., s. 171.

³⁰ Więcej na ten temat D. Rolnik, op. cit., s. 83–105.

Janota-Strama nie podejmuje pogłębionej analizy źródeł, z których korzysta, mamy raczej do czynienia z ich streszczeniem (co charakterystyczne dla całości pracy). Autorka zna podstawowe prace dotyczące życia Napoleona, nie zajrzała jednak do nowszej literatury (i klasyków takich jak np. Handelsman³¹), bo w przeciwnym razie wiedziałaby, że wyzwolonej przez Polaków w 1809 r. Galicji Napoleon nie zostawił samej sobie (s. 41). Wręcz przeciwnie, w Wiedniu przyjął i wysłuchał polskiej deputacji, która starała się o przyłączenie do Księstwa całości Galicji. Chociaż do tego nie doszło, cesarz wbrew wcześniejszym planom oddał Księstwu obszar trzy razy większy niż ten, który przypadł Rosji, wiarolomnej sojuszniczce Napoleona w tej wojnie³². Dość obszernie Autorka omawia romans Napoleona i Marii Walewskiej. W tym wypadku Janota-Strama wykazała się znajomością pracy Brandysa³³, ale nie sięgnęła do innych prac poświęconych Walewskiej³⁴. To dzięki tej relacji Napoleon zorientował się, że może mieć potomka, co miało niebagatelne znaczenie dla jego życia prywatnego oraz polityki zagranicznej. Zaskakujące jest, że w rozdziale poświęconym wizerunkowi Napoleona wśród polskich kobiet nie umieszczono chociaż fragmentów wspomnień Walewskiej. Autorka konkluduje wprawdzie, że brak pamiętników Walewskiej to wielka szkoda dla pełnego obrazu Napoleona (s. 54). Powtarza też za Brandysem historię trzech rękopisów strzeżonych zazdrośnie przez spadkobierców Walewskiej albo zaginionych podczas II wojny światowej. Wspomina wprawdzie, że dostęp do jednego z nich miał przez krótki czas Frédéric Masson, do którego pracy jednak nie zajrzała. Gdyby Janota-Strama pogłębiła kwerendę, prawdopodobnie dowiedziałyby się, że jeden z rękopisów Walewskiej został kilka lat temu udostępniony przez rodzinę Walewskich w formie transkrypcji na stronie internetowej stworzonej przez potomków Aleksandra Walewskiego³⁵. Z jednej strony nie dysponując oryginałem, trudno przesądzać o czymkolwiek, z drugiej jednak strony w recenzowanej pracy korzystano z literatury typu *historical fiction*³⁶.

³¹ M. Handelsman, *Pod znakiem Napoleona. Studia historyczne*, Warszawa 1915, s. 75–93.

³² D. Rychel-Mantur, op. cit., s. 87–88.

³³ M. Brandys, *Kłopoty z Panią Walewską*, Warszawa 1971.

³⁴ F. Masson, *Napoléon et les femmes*, Paris 1894; O. Aubry, *Le grand amour caché de Napoléon, Marie Walewska*, Paris 1925; A.P.R. d'Ornano, *The Life and Loves of Marie Walewska*, London 1935; Ch. Sutherland, *Maria Walewska. Napoleon's Great Love*, London 1979; C. Dufresne, *Marie Walewska. L'épouse polonaise de Napoléon Ier*, Paris 2004. Ta ostatnia praca jest szczególnie wartościowa, ponieważ rodzina d'Ornano umożliwiła badaczce (jak niegdyś Massonowi) wgląd do pamiętników Walewskiej.

³⁵ http://www.walewski.eu/le_journal_de_marie_walewska.htm (dostęp: 12 XII 2024).

³⁶ P. Mason, *Hemoroidy Napoleona. Czyli jak drobne fakty rzeczy zmieniły bieg historii*, Zakrzewo 2010 (oryg. ang. *Napoleon's Hemorrhoids: And Other Small Events that Changed History*, JRBooks, London 2008).

W rozdziale trzecim najbardziej jednak zaskakują dwie rzeczy. Autorka „w formie dygresji” wygłasza opinię o rzekomym szowinizmie Napoleona (s. 43). Warto wyjaśnić, że stosunek cesarza Francuzów do kobiet, a i nawet rozwiązania odnoszące się do kobiet w Kodeksie Napoleona nie były przejawem szowinizmu, a mizoginii, której istnienia badacze upatrują jeszcze w czasach antycznych³⁷. Równie kontrowersyjnie brzmi wyznanie Autorki, że rozdział pisany był pod poczynione *a priori* założenie: „W rozdziale tym położono więc główny nacisk na ukazanie tej dziedziny wiedzy, w której kobiety królowały, a co uchodziło uwadze mężczyzn-pamiętnikarzy, na relacje damsko-męskie”³⁸ (s. 54).

Rozdział czwarty prezentuje obraz Napoleona jako wojskowego w oczach żołnierzy „z jego otoczenia”, „w pamiętnikach oficerów niższych rangą”, generałów, a także szeregowców. Rozważania Janota-Strama rozpoczyna od ukazania wizerunku cesarza Francuzów w pamiętnikach Józefa Sułkowskiego, adiutanta i „ulubionego Polaka” Napoleona. Jest to tym trudniejsze, gdyż zapiski, pamiętniki oraz listy Sułkowskiego zostały zebrane i spisane jako „pamiętniki Sułkowskiego” przez Piotra Maleszewskiego (a splagiatowane i wydane przez Hortensiusa de Saint-Albina)³⁹, który ogłędnie mówiąc, był nieprzychylnie nastawiony do Bonapartego. Autorka ograniczyła się do przedstawienia motywów, które skłoniły Sułkowskiego do podjęcia walki u boku Napoleona, oraz skrótowego zaprezentowania ich relacji. Ponadto mam wrażenie, że korzystając z Saint-Albina oraz popularnonaukowej biografii Sułkowskiego pióra Brandysa⁴⁰, Janota-Strama zdaje się wierzyć narracji tego pierwszego, jakoby Napoleon podczas wyprawy egipskiej celowo wysłał Sułkowskiego na zwiad, który zakończył się jego śmiercią na przedmieściach Kairu w 1798 r. Za Saint-Albinem Autorka powtarza, że Napoleon był zazdrosny o talent Sułkowskiego oraz obawiał się, że radykalne, republikańskie poglądy Sułkowskiego będą przeszkodą w realizacji jego rzekomych imperialnych dążeń (s. 58–59). Lektura pamiętników Louisa de Bourrienne’a mogłaby przynieść inne wnioski⁴¹.

W pracy Janota-Strama nie podejmuje próby wyjaśnienia, w jaki sposób system wartości czy osobiste przeżycia autorów wspomnień

³⁷ M. Bogucka, *Mizoginia*, Warszawa 2018, s. 11.

³⁸ Przy okazji w relacjach damsko-męskich „specjalizował” się także Atanazy Raczyński, A. Raczyński, *Dziennik*, t. 1: *Wspomnienia z dzieciństwa. Dziennik 1808–1830*, tłum. i oprac. A. Labuda, M. Mencfel, Poznań 2018.

³⁹ *Generała Sułkowskiego życie i pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe o rewolucji polskiej w latach 1792–1793, kampaniach włoskich 1796–1798, wyprawie tyrolskiej i kampaniach egipskich*, wyd. H. de Saint-Albin, Poznań 1864.

⁴⁰ M. Brandys, *Oficer największych nadziei*, Warszawa 1986.

⁴¹ *Mémoires de M. de Bourrienne, ministre d'Etat, sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration*, t. 2, Paris 1829.

wpłynęły na oceny Napoleona. Szczególnie ważne byłoby to w przypadku wojskowych. I tak np. w nawiązaniu do wspomnień Eustachego Sanguszki dowiadujemy się, że „W zasadzie w całym pamiętniku trudno znaleźć fragment pisany o Napoleonie obiektywnie, bez stronniczości i niepotrzebnej złośliwości. Dla badacza taki pamiętnik jest źródłem dość trudnym, gdyż każdą wypowiedź autora musi on «przepuszczać» przez sito jego uprzedzeń” (s. 72). Autorka nie bierze pod uwagę tego, o czym pisała w rozdziałach metodologicznych, że każde źródło memoratywne jest subiektywne. Zastanawia, dlaczego nie zadała pytania o motywacje poszczególnych kreacji postaci Napoleona. We wzmiankowanym już przypadku Sanguszki można to zrozumieć, skoro swój udział w epopei napoleońskiej przypłacił dobrym imieniem. Z powodu odmowy udziału w kampanii 1813 r. oraz prośby o dymisję z wojska został niezwykle surowo oceniony przez współczesnych, z których wielu domagało się postawienia go przed sądem wojennym pod zarzutem dezercji⁴². Zresztą Sanguszko w 1812 r. został generałem brygady w sztabie Napoleona, w 1813 r. — generałem dywizji, toteż jego wspomnienia raczej należało umieścić w podrozdziale dotyczącym opinii generałów o Napoleonie. W rozdziale tym znajdziemy też kilka nadinterpretacji wynikających z braku wiedzy, np. fakt, że powstańcy listopadowi używali broni zdobytej na Prusakach podczas wojny 1806–1807, nie świadczy o wpływie Napoleona „także i na późniejszą naszą walkę o niepodległość” (s. 77). Niewątpliwie legenda epoki napoleońskiej, szczególnie w dobie romantyzmu oraz rewolucji lat dwudziestych i trzydziestych XIX w., miała wpływ na powstanie listopadowe, ale korzystanie podczas tego zrywu z broni pruskiej wynikało raczej z pragmatycznych przesłanek.

W rozdziale czwartym można znaleźć obszerny fragment z pamiętników Antoniego Białkowskiego, także przedstawiający Napoleona i jego stosunek do żołnierzy, generalicji oraz marszałków. Ta część pracy zasługuje na wyróżnienie, tym bardziej że przekaz Białkowskiego o zabraniu przez wojska rosyjskie w 1814 r. posągu Napoleona z obalonej kolumny na pl. Vendôme w Paryżu Autorka weryfikuje z innymi źródłami (s. 77–81). Podobnie wartościowa jest krótka analiza zapisków Henryka Brandta, ponieważ Autorka odniosła się do jego fascynacji osobą Napoleona (s. 82–83). Zresztą druga połowa tego rozdziału jest ciekawa i odnosi się do tematu. Rozczarowuje jednak ostatni podrozdział — o wspomnieniach szeregowców. Janota-Strama w kilku zdaniach odwołuje się do wspomnień Andrzeja Dalekiego, spisanych przez jego syna Jakuba, do pamiętników Leona Drewnickiego oraz Melchiora

⁴² J. Czubyty, *Zasada „dwóch sumień”*, s. 581–585.

Witkowskiego. Ponownie mamy do czynienia z refleksjami na temat stronniczości pamiętników oraz zawodności pamięci ludzkiej. W żaden jednak sposób nie odnoszą się one do przywoływanych wcześniej przykładów, a konkluzja dotycząca postrzegania Napoleona przez żołnierzy jest bardzo ogólna, właściwie można by ją sformułować *ad hoc*, bez wnikania w źródła, i odnieść do większości dowódców: „pokazują Napoleona w różnym świetle, raz jako kapryśnego, popędliwego, gniewnego i nieliczącego się z żołnierzami dowódcy, to znowu jako wyrozumiałego, hojnego, dowcipnego i troskliwego wodza” (s. 104). Janota-Strama nie zastanawia się w ogóle nad przyczynami zarówno „białej”, jak i „czarnej” legendy Napoleona. W przypadku jednej i drugiej pewne wnioski można wysnuć na podstawie czasu, w którym powstawały wykorzystywane w pracy wspomnienia, mianowicie po klęskach powstań narodowych. Niepowodzenie powstania listopadowego miało szczególny wpływ, bowiem rozpoczęto poszukiwania wodza, który nie popełniałby błędów i poprowadziłby Polaków do wygranej. W tym okresie kształtował się kult Napoleona i jednocześnie powstawały prace krytykujące jego stosunek do sprawy polskiej. W dalszej części podsumowania Autorka zauważa, że dzięki wspomnieniom żołnierzy można się dowiedzieć „o stosunku Napoleona do sprawy polskiej, o jego zdaniu na temat Polaków” (s. 104). Janota-Strama nie podzieliła się jednak wnioskami. W tym rozdziale, nie znając pracy Tomasza Opalińskiego na temat pozycji chłopów w świetle akt sądowych w Księstwie Warszawskim⁴³, Autorka arbitralnie (i błędnie) stwierdza, że położenie tej warstwy społecznej w badanym okresie nie uległo zmianie (s. 103)⁴⁴. Studia Opalińskiego przeczą temu stwierdzeniu.

W części poświęconej postrzeganiu Napoleona przez polskich polityków Janota-Strama nie sięgnęła do pamiętników Kajetana Koźmiana, który wszak sprawował funkcje publiczne w Księstwie Warszawskim. Z tego źródła skorzystała jedynie w rozdziale poświęconym artyście. Koźmian, owszem, był aspirującym pisarzem, jednak w omawianym okresie wielu łączyło działalność polityczną z literacką. Wystarczy wspomnieć gen. Ludwika Kropińskiego oraz radcę w Radzie Stanu i ministra

⁴³ T. Opaliński, *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*, Warszawa 2020.

⁴⁴ Przykładowo: Opaliński, analizując sprawę sądu pokojowego w Śremie, wykazał, że w przypadku nadużyć ze strony wójtów i panów gruntowych procesy z powództwa chłopów były prowadzone uczciwie i najczęściej rozstrzygały na ich korzyść oraz że „burżuazyjne reformy wprowadzone na terenie Księstwa Warszawskiego, czyli zniesienie poddaństwa i ustanowienie równości wszystkich wobec prawa, nie pozostały jedynie papierowymi deklaracjami, ale znalazły pozytywne odzwierciedlenia w życiu ludności, na pewno w Wielkopolsce”, *ibidem*, s. 133, 135.

przychodów i skarbu Tadeusza Matuszewicza, którzy udzielali się w salonie literackim księżnej Marii Wirtemberskiej⁴⁵. Koźmian doskonale orientował się w sprawach politycznych, był blisko najważniejszych osób i wydarzeń. Ze względu na znajomość niuansów polityki oraz bliskość z otoczeniem Czartoryskich i dygnitarzami Księstwa Warszawskiego również pamiętnik Juliana Ursyna Niemcewicz powinien być poddany analizie w tym rozdziale. Tym bardziej że Niemcewicz przed upadkiem Rzeczypospolitej angażował się w działalność publiczną, był (dość aktywnym⁴⁶) posłem na Sejm Czteroletni związanym ze stronnictwem reform, brał udział w insurekcji kościuszkowskiej, a w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim pełnił godność senatora. Niemcewicz był dobrze poinformowany o bieżących wydarzeniach, np. jako jeden z pierwszych wiedział o postępach działań polskiej deputacji w Wiedniu w 1809 r. albo o negocjacjach ministra przychodów i skarbu w sprawie pożyczki z Francji z 1811 r.⁴⁷ Zadziwia również brak wykorzystania pamiętnika Antoniego Ostrowskiego, poświęconego ojcu Tomaszowi Ostrowskiemu, prezesowi Senatu Księstwa Warszawskiego⁴⁸.

Janota-Strama przedstawia obraz Napoleona zawarty we wspomnieniach Adama Jerzego Czartoryskiego, Leona Dembowskiego, Feliksa Łubieńskiego, Stanisława Wodzickiego, Józefa Wybickiego oraz Michała Kleofasa Ogińskiego. Nie mamy tu jednak do czynienia z analizą obrazu cesarza w tych dziełach, bowiem ta część pracy (jak i kolejny rozdział) składa się w większości z obszernych cytatów, których jest aż 24 na 20 stronach tekstu. Autorka zadeklarowała przedstawienie opinii osób, które „odgrywały znaczące role na scenie politycznej”, a także były mężami stanu (s. 105). Wśród tych osób na tytuł męża stanu zasługuje w mojej opinii jedynie Adam Jerzy Czartoryski. Warto byłoby w przypadku Czartoryskiego i Ogińskiego doprecyzować, o którą „scenę polityczną” chodzi: Księstwa Warszawskiego czy Imperium Rosyjskiego, szczególnie że politycy działali na rzecz odbudowy Polski przy boku Rosji. Konieczne jest także wyjaśnienie powodu, dla którego Czartoryski nie zaangażował się w działalność polityczną w Księstwie Warszawskim. Janota-Strama stwierdza, że pokój w Tyłży doprowadził do utraty wpływu Czartoryskiego

⁴⁵ A. Aleksandrowicz, „Błękitne soboty” Marii Wirtemberskiej, „Pamiętnik Literacki” 1974, 2, s. 4–5, 18.

⁴⁶ B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego*, Gdańsk 1968, s. 104.

⁴⁷ J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 2, Poznań 1871, s. 273–274.

⁴⁸ A. Ostrowski, *Żywoć Tomazsa Ostrowskiego ministra Rzeczypospolitej później prezesa senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz Rys wypadków krajowych od 1763 r. do 1817*, t. 1–2, Paryż 1836–1840.

na politykę Rosji, „jak również zablokowały [1807 r. i pokój w Tylży — D.R.M.] możliwość pełnienia przez niego wysokiej funkcji w Księstwie Warszawskim” (s. 106). Autorka przekonuje, że fakt, iż w 1807 r. Aleksander I proponował Napoleonowi powołanie księcia na „jakieś odpowiedzialne stanowisko” w Księstwie Warszawskim, spowodował zablokowanie jego kariery w tym kraju (s. 106). Czartoryski utracił wpływ na politykę Imperium Rosyjskiego w 1806 r. po fiasku III koalicji antyfrancuskiej, której był współtwórcą⁴⁹. Autorka o tym wspomina (s. 110), ale nie wyciąga wniosków, że ta porażka przesądziła o zwolnieniu go przez cara z obowiązków ministra spraw zagranicznych. Niemniej Czartoryski wciąż pozostawał dygnitarzem rosyjskim. Mimo licznych próśb nie uzyskał od Aleksandra I zwolnienia ze służby. Z tego powodu, a także jako człowiek honoru nie mógł zaangażować się po stronie Napoleona, a tym samym sprawować funkcji publicznych w Księstwie Warszawskim. Janota-Strama błędnie twierdzi, że wybuch powstania listopadowego zdecydował o rezygnacji Czartoryskiego z polityki prorosyjskiej. Literatura oraz lektura dziennika księcia z lat 1813–1817 pozwalają stwierdzić, że nastąpiło to znacznie wcześniej. Od około 1808 r. Czartoryski zaczął dystansować się wobec Aleksandra I, gdyż zorientował się, że car nigdy nie traktował sprawy polskiej podmiotowo. Na kongres wiedeński udał się bez większego entuzjazmu, a rozczarowanie polityką cara w pierwszych latach po powołaniu Królestwa Polskiego spowodowało, że zrezygnował z zasiadania w Radzie Stanu, gdyż nie chciał podpisywać się pod działaniami tego organu zdominowanego przez Nikołaja Nowosilcowa i jego popleczników⁵⁰.

Szkoda, że Autorka szerzej nie wykorzystwała wspomnień Leona Dembowskiego, który jako urzędnik w Księstwie Warszawskim oraz znajomy wielu osób na wyższych stanowiskach zanotował wiele ciekawych spostrzeżeń. Część pracy poświęcona jego wspomnieniom jest chaotyczna; rozpoczyna się na 1812 r., a kończy na 1806 r. (s. 113–114). Nie rozumiem również celowości odniesienia się w recenzowanej pracy do wspomnień Stanisława Wodzickiego. Autorka przyznaje wszak, że nie ma w nich wiele „wzmianek o Napoleonie” (s. 114). Być może jedno zdanie zaczerpnięte od prezesa Senatu Rządzącego w Wolnym Mieście Krakowie miało wzbogacić bibliografię, podobnie jak wzmiankowany już pamiętnik Żmichowskiej. W tym rozdziale ponownie mamy uwagę na temat konieczności krytyki pamiętników oraz ubolewanie, że zawarty w nich

⁴⁹ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.

⁵⁰ A.J. Czartoryski, op. cit., s. 406; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski*, s. 213; M. Kukiel, *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Lublin 2008, s. 150–151; M. Karpińska, *Kongresowe doświadczenia księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (wrzesień 1814 — wrzesień 1815)*, w: *Kongres Wiedeński*, red. N. Kasparek, M. Klempert, Olsztyn 2016, s. 36.

obraz może być „niezupełnie obiektywny, ukazany w świetle osobistych propagandowych przemyśleń autorów” (s. 105). Nie jestem przekonana, czy osobiste przemyślenia mogą mieć charakter propagandowy. Pojawia się także błąd rzeczowy, mianowicie Michał Ambroży Kochanowski pełnił funkcję prezesa Komisji Żywności od 1807 r., a nie „później” (z kontekstu można wywnioskować, że Autorka ma na myśli okres po 1812 r.; s. 113).

W rozdziale siódmym (ostatnim) Janota-Strama podjęła próbę ukazania wizerunku Napoleona poprzez pryzmat wspomnień artystów, głównie literatów. Autorka nie stroniła od cytatów, których na 20 stron tekstu zamieściła aż 32. O wykorzystaniu pamiętników Koźmiana i Niemcewicza pisałam powyżej. Przy czym ten pierwszy został potraktowany pobieżnie, co rozczarowuje. Analiza ogranicza się bowiem do zacytowania dwóch fragmentów. Jeden z cytatów odnosi się do Napoleona, drugi do rozważań Koźmiana o romantyzmie (s. 132–133). Oprócz tego Janota-Strama wykorzystała w tej części pamiętniki Franciszka Karpińskiego⁵¹, Aleksandra Fredry⁵², Franciszka Salezego Dmochowskiego⁵³, Ambrożego Grabowskiego⁵⁴, Ludwika Jabłonowskiego⁵⁵ oraz poezję Kazimierza Brodzińskiego⁵⁶. W przypadku ostatniego autora nie bardzo rozumiem zacytowanie fragmentu utworu *Oda w dzień urodzin Napoleona Wielkiego*, zwłaszcza że Brodziński⁵⁷ zostawił po sobie pamiętniki (Autorka nawiązała tylko do wstępu Aleksandra Łuckiego; s. 130). Także odnosząc się do twórczości Franciszka Karpińskiego, Janota-Strama podała jedynie cytat, nawet go nie komentując (s. 126, 130). Rozdział ten jest najmniej udany, widać w nim pośpiech i pobieżną lekturę źródeł bez ich pogłębionej analizy. Obraz Napoleona właściwie przedstawiony został wyłącznie z perspektywy pamiętników Niemcewicza (s. 135–138).

Zakończenie książki jest bardzo skromne — zaledwie dwie strony. Obraz Napoleona w pamiętniku polskim został podsumowany następująco: „Polscy pamiętnikarze, co należy mocno podkreślić, nigdy nie pozwolili sobie na kpinę czy szyderstwo w stosunku do Napoleona. Pisali o nim dobrze lub źle (Niemcewicz — krytycznie, Wybicki — chłodno, Gajewski — entuzjastycznie), w zależności od wyznawanych poglądów, ale zawsze

⁵¹ F. Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, Warszawa 1987.

⁵² A. Fredro, op. cit.

⁵³ F.S. Dmochowski, *Wspomnienia od 1806 do 1830 roku*, oprac. Z. Libera, Z. Raułszukiewicz, A. Zychówna, Warszawa 1959.

⁵⁴ *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, oprac. S. Estreicher, t. 1, Kraków 1909.

⁵⁵ L. Jabłonowski, *Pamiętniki*, oprac. K. Lewicki, Kraków 1963.

⁵⁶ K. Brodziński, *Wybór poezji*, oprac. A. Łucki, Kraków 1925.

⁵⁷ Idem, *Wspomnienia mojej młodości i inne pisma autobiograficzne*, oprac. A. Łucki, Kraków 1928.

z przekonaniem o wielkości Napoleona i doniosłym znaczeniu w dziejach Europy” (s. 143). Autorka zawarła tutaj wiele uproszczeń wynikających z powierzchownej znajomości literatury i epoki. Przykładowo stwierdziła, że „Epokę napoleońską w dziejach polskich trudno jednoznacznie podsumować” (s. 143). Wydaje się to zaskakujące, tym bardziej że badacze podejmują się prób oceny różnych aspektów epoki (mimo że nie zawsze jednoznacznie)⁵⁸. Sądzę, że Janota-Strama również powinna tak postąpić. W tym fragmencie pracy także trudno, szczególnie znając badania Barbary Grochulskiej, zgodzić się z opinią, że blokada kontynentalna przyczyniła się do upadku gospodarki Księstwa Warszawskiego (s. 143)⁵⁹. Podobnie informacja o tym, że kraj ten został zobowiązany do utrzymywania „całych korpusów Wielkiej Armii” (s. 143), jest nieprawdziwa. Księstwo Warszawskie tylko chwilowo, w 1812 r., musiało zapewnić żywność i furaz dla korpusu saskiego, włoskiego, bawarskiego oraz francusko-wirtemberskiego⁶⁰.

Dokonując ogólnej oceny opracowania Janoty-Stramy, stwierdzam, iż mamy do czynienia z pracą niewnoszącą nowych spostrzeżeń. Autorka, poza pytaniem tytułowym o obraz Napoleona w pamiętniku polskim, nie zadaje innych pytań badawczych, nie wychodzi poza podstawową faktografię dotyczącą życia i polityki Napoleona oraz życia autorów i autorek źródeł, z których korzysta. Narracja nie wykracza też praktycznie poza referowanie źródeł. Autorka nie odnosi się do „białej” i „czarnej” legendy Napoleona, nie pyta o jej genezę. Przyczyny tych zaniechań należy upatrywać w podejściu Janoty-Stramy do pamiętników, których najwidoczniej nie potraktowała jako źródła literackiego. Wprawdzie sugerowała ten zamiar we wstępie: „Dzięki literaturze pamiętnikarskiej mamy możliwość wniknięcia w atmosferę tamtych dni” (s. 7) i podkreślała, że pamiętniki dają „możliwość wczucia się w świadomość ludzi wciągniętych w orbitę Napoleona” (s. 8), jednak ostatecznie z niego zrezygnowała i dokonała zwykłej syntezy przekazów poszczególnych pamiętnikarzy o cesarzu. To dla recenzowanej pozycji duża strata, ponieważ pamiętnik jako źródło literackie wciąż może dostarczyć informacji o faktach, ale przede wszystkim wzbogaca wiedzę historyka o epoce, ludziach, ich mentalności, wrażliwości i oczekiwaniach⁶¹. Nawet jeśli pamiętniki z czasów

⁵⁸ Przykładowo: J. Czubyty, *Księstwo Warszawskie – pierwsze nowoczesne państwo polskie?*, KH 125, 2018, 2, s. 367.

⁵⁹ B. Grochulska, *Uwagi nad bilansem handlowym Księstwa Warszawskiego*, PH 51, 1960, 3, s. 505–506, 508–509; eadem, *Handel zagraniczny Księstwa Warszawskiego. Z badań nad strukturą gospodarczą*, Warszawa 1967, s. 24–31, 68, 76–78, 263–264, 269–273.

⁶⁰ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 107.

⁶¹ J. Topolski, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*, w: *Dzieło literackie*, s. 14, 18, 29.

napoleońskich, będące w gruncie rzeczy fikcją literacką, pewną kreacją świata, nie dostarczają żadnych nowych materiałów do rekonstrukcji przeszłości, to przez samo swoje istnienie są dla badaczy epoki napoleońskiej niezwykle ważne. Jako utwory literackie mogą być źródłami apologetycznymi lub polemicznymi, odnoszącymi się do postaci cesarza, przez co świadczą również o popularności i funkcjach legendy napoleońskiej, a także o spodziewanym wpływie tego pisarstwa na odbiorców⁶². Większość pamiętników, z których korzystała Autorka, powstawała w latach 1840–1870, co miało wpływ na percepcję oraz zamiary piszących. W tym czasie Polacy przeżywali wszak efekty klęski powstania listopadowego, trudy życia na emigracji i walkę o dostrzeżenie sprawy polskiej przez mocarstwa, w tym Francję Ludwika Filipa I oraz Napoleona III. Obraz Napoleona I, który wyłania się z książki Janoty-Stramy, powyższych kontekstów został pozbawiony, wobec czego jest niepełny. Jego uchwycenie będzie możliwe wyłącznie przez ponowne studia nad źródłami o charakterze memoratywnym z zastosowaniem postulowanej przez mnie metodologii. Wysiłek ten warto podjąć, bo chociaż „Polska zachowała serce dla Napoleona”⁶³, nie powstało jak dotąd (udane) monograficzne opracowanie przedstawiające cesarza Francuzów w oczach Polaków, a i postać Napoleona przez długi czas w polskiej historiografii nie funkcjonowała samodzielnie, a jedynie w kontekście sprawy polskiej. Mimo że pierwsze opracowania dotyczące epoki napoleońskiej pojawiły się w pierwszej połowie XIX w.⁶⁴, to na pierwszą polską biografię Napoleona czekano aż do publikacji Andrzeja Zahorskiego w 1982 r.⁶⁵

Polskim historykom nie śpieszno było do zmierzenia się z legendą Napoleona, bowiem dyskurs historyczny w drugiej połowie XIX w. koncentrował się wokół prób oceny ostatnich lat Rzeczypospolitej oraz wskazania przyczyn jej upadku. Epoka napoleońska, w której Polacy zbrojnie walczyli o niepodległość, znalazła się jednakże w tej dyskusji, a spór o nią wewnątrznie podzielił przedstawiciele warszawskiej szkoły historycznej. W wydanej w 1894 r. monumentalnej biografii Tadeusza

⁶² S. Treugutt, op. cit., s. 176–177.

⁶³ S. Askenazy, *Napoleon a Polska*, t. 1: *Upadek Polski a Francja*, Warszawa 1918, s. 11.

⁶⁴ L. Chodźko, *Histoire des Légions polonaises en Italie, sous le commandement du général Dombrowski*, t. 1–2, Paris–Genève 1829; R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie, par le comte Roman Sołtyk, général de brigade d'artillerie polonais, officier supérieur à l'état-major de Napoléon*, Paris 1836; idem, *Relation des opérations de l'armée aux ordres du Prince Joseph Poniatowski pendant la campagne de 1809 en Pologne contre les Autrichiens*, Paris 1841; F. Skarbek, *Dzieje Xięstwa Warszawskiego*, t. 1–2, Poznań 1860.

⁶⁵ A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1982.

Kościuszki Tadeusz Korzon pochwalił jego odmowę współpracy z Napoleonem, „istnym szatanem pychy”, który miał jedynie ludzić Polaków. Zaangażowanie zaś Józefa Wybickiego, Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Poniatowskiego nazwał Korzon „bałwochwalstwem”⁶⁶. „Dziś jeszcze, nawet w imieniu «historii umiejętnej», dają się słyszeć twierdzenia, że «pięć lat samoistnego (!) życia wśród kłopotów, poświęcenia i męstwa, wśród krwawych walk musiały chyba głębokie, zbawienne ślady zostawić na duchu narodu»”⁶⁷ — konstatował z pewną kpiną historyk. Autorytet Korzona i uwielbienie dla postaci Kościuszki miały duży wpływ na brak badań nad epoką napoleońską⁶⁸. Tematyki tej nie podejmowano również ze względu na obawy, że ociera się o politykę, co podał jednak w wątpliwość przedstawiciel szkoły lwowskiej, Szymon Askenazy, na III Zjeździe Historyków Polskich w 1900 r. w Krakowie. Ubolewając nad brakiem wydawnictw dotyczących Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, wzywał do „pełnej i szczerzej roboty naukowej wokół dziejów porobiorowych”⁶⁹. Wskazując dezyderaty badawcze, sam podjął się rehabilitacji epoki oraz Napoleona, nazywając go człowiekiem wielkim, który uczynił dla Polski „maksimum tego, co mógł”⁷⁰. Askenazy przyczynił się również do kreacji bohatera narodowego początków XIX w. — księcia Józefa Poniatowskiego⁷¹. Przez kolejne lata uczniowie Askenazego wydawali źródła i studia nad dziejami Księstwa Warszawskiego „od narodzin tyłżyckich 1807 aż do agonii krakowskiej 1813”⁷². Współcześnie ich wartość jest nieoceniona, gdyż oparte zostały na materiale bezpowrotnie utraconym w czasie II wojny światowej. W latach 1900–1914 „askenazyjczycy” Marian Kukiel⁷³, Bronisław Pawłowski⁷⁴ i Adam Skałkowski⁷⁵ wydawali

⁶⁶ T. Korzon, *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta. Poprzedzona rzutem oka na dzieje Muzeum Narodowego w Rapperswylu i Katalogiem zbiorów kościuszkowskich, w temże muzeum przechowywanych*, Kraków 1894, s. 522, 534.

⁶⁷ Ibidem, s. 524.

⁶⁸ A. Nieuważny, *My z Napoleonem*, Wrocław 1999, s. 203.

⁶⁹ S. Askenazy, *Przegląd Dziejów Polski. Epoka porobiorowa 1795–1830*, w: *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4, 5 i 6 czerwca 1900*, t. 1, Kraków 1900, s. 1.

⁷⁰ Idem, *Napoleon a Polska*, t. 1, s. 18.

⁷¹ Idem, *Książę Józef Poniatowski 1763–1813*, Warszawa–Kraków 1905.

⁷² Idem, *Przegląd Dziejów Polski*, s. 9. O samym przebiegu rokowań w Tyłży pisał jeden z uczniów: M. Loret, *Między Jeną a Tyłżą 1806–1807*, wyd. S. Askenazy, Warszawa 1902.

⁷³ M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912; idem, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927; idem, *Wojna 1812 roku*, t. 1–2.

⁷⁴ B. Pawłowski, *Lwów w 1809 r.*, Lwów 1909; idem, *Dwernicki*, Poznań 1927; idem, *Historja wojny polsko-austriackiej 1809 roku*, Warszawa 1953.

⁷⁵ A.M. Skałkowski, *O cześć imienia polskiego. Opowiadania i materiały historyczne*, Lwów 1908; idem, *O kokardę legionów*, Lwów–Kraków 1912.

monografie dziejów oręża polskiego w epoce napoleońskiej oraz biografie bohaterów. W tym okresie powstały również prace monograficzne o wojsku polskim Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego pióra i ołówka Bronisława Gembarzewskiego, historyka i malarza batalistycznego⁷⁶. Wydawane z kolei przez związanego od 1915 r. z Uniwersytetem Warszawskim i rywalizującego z Askenazym Handelsmana materiały źródłowe z archiwów francuskich oraz prace dotyczące stosunków dyplomatycznych Księstwa Warszawskiego z Francją zajmują poczesne miejsce na półkach napoleonistów⁷⁷, a prowadzone przez niego seminarium przyczyniło się do narodzin kolejnych pokoleń historyków napoleonistów. W latach sześćdziesiątych XX w. naukowa „wnuczka” Handelsmana, Barbara Grochulska, zweryfikowała błędne przekonanie o negatywnym wpływie blokady kontynentalnej dla Księstwa Warszawskiego oraz wniosła znaczący wkład do badań nad gospodarką tego państwa⁷⁸. Wybranych przedstawicielom epoki kilka prac poświęcił Jerzy Skowronek, kreśląc biografie księcia Józefa Poniatowskiego, księcia Adama Jerzego Czartoryskiego czy księcia Aleksandra Sapiehy⁷⁹. Wybitne postaci, w tym sam Napoleon, w kolejnych dekadach coraz bardziej interesowały Andrzeja Zahorskiego⁸⁰ czy Roberta Bieleckiego, któremu zawdzięczamy także liczne opracowania z zakresu historii wojskowości, w tym encyklopedię wojen napoleońskich czy kompendium wiedzy o Wielkiej Armii Napoleona⁸¹.

Do końca XX w. polscy napoleoniści zrealizowali dezyderaty badawcze Askenazego, a przez ostatnie 25 lat, nie pisząc „jeszcze jednej książki o Napoleonie”⁸², inspirując się i kontynuując badania swoich mistrzów, przyczynili się do znacznego wzbogacenia wiedzy o epoce napoleońskiej.

⁷⁶ B. Gembarzewski, *Wojsko polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903; idem, *Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1905.

⁷⁷ M. Handelsman, *Napoléon et la Pologne 1806–1807: d'après les documents des Archives Nationales et les Archives du Ministère de Affaires Étrangères*, Paris 1909; idem, *Warszawa w roku 1806–1807*, Warszawa 1911; idem, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813*, Kraków 1915; *Instrukcje i depeche rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 1–2, Kraków 1914.

⁷⁸ B. Grochulska, *Uwagi nad bilansem*; eadem, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966; eadem, *Handel zagraniczny Księstwa Warszawskiego*.

⁷⁹ J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969; idem, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław 1984; idem, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992; idem, *Adam Jerzy Czartoryski*.

⁸⁰ A. Zahorski, *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Warszawa 1974.

⁸¹ R. Bielecki, *Somosierra 1808*, Warszawa 1989; idem, *Austerlitz 1805*, Warszawa 1993; idem, *Wielka armia*, Warszawa 1995; idem, *Szwolężerowie gwardii*, Warszawa 1996; idem, *Marszałek Ney*, Warszawa 1998; idem, *Wielka armia Napoleona*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 2004.

⁸² Parafraza A. Nieuważnego, *My z Napoleonem*, s. 5.

Uzupełnieniem syntezy dziejów Księstwa Warszawskiego pióra Grochulskiej stały się opracowania Czubatego⁸³. Zagadnienia ustroju politycznego i społecznego podejmowali w ostatnim czasie m.in. Michał Baczkowski⁸⁴, Jacek Przygodzki⁸⁵ czy Aleksandra Oniszczyk⁸⁶ zajmująca się położeniem ludności żydowskiej w Księstwie Warszawskim. Nie do przecenienia są ustalenia Dariusza Nawrota, który w 2008 r., po prawie 100 latach od ukazania się pracy Janusza Iwaszkiewicza *Litwa w roku 1812*⁸⁷, dokonał weryfikacji też poprzednika o rzekomej niechęci Litwinów do Napoleona oraz udziału w wojnie 1812 r.⁸⁸ Napoleoński system prawny oraz administracyjny był przedmiotem rozważań Anny Rosner⁸⁹, Katarzyny Sójki-Zielińskiej⁹⁰, Pawła Cichonia⁹¹, Marka Krzymkowskiego⁹² czy Jacka Przygodzkiego⁹³. Studia nad funkcją kościoła w Księstwie Warszawskim podejmowały Martyna Deszczyńska⁹⁴ oraz Ewa Ziółek⁹⁵. Pełniące ważną rolę w napoleońskim systemie

⁸³ J. Czubaty, *Wodzowie i politycy*; idem, *Zasada „dwóch sumień”*.

⁸⁴ M. Baczkowski, *Wojsko polskie w napoleońskim Krakowie*, Kraków 2009; idem, *W cieniu napoleońskich orłów. Rada Muncypalna Krakowa (1810–1815)*, Kraków 2010.

⁸⁵ J. Przygodzki, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813–1815. Organizacja i działalność*, Wrocław 2002; idem, *Uwagi o obowiązywaniu francuskiego Kodeksu procedury cywilnej w Księstwie Warszawskim*, „Prawo i Więź” 46, 2023, 3, s. 217–230.

⁸⁶ A. Oniszczyk, *Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów*, Warszawa 2021.

⁸⁷ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w 1812 roku*, Kraków–Warszawa 1912 (Monografie w Zakresie Dziejów Nowożytnych, t. 9).

⁸⁸ D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008.

⁸⁹ A. Rosner, *Czy członkowie rad departamentowych w Księstwie Warszawskim „sami z siebie umieli być obywatelami”*, w: *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedykowane profesorowi Stanisławowi Grodzkiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 2001, s. 159–161; A. Rosner, *Pierwsze polskie tłumaczenia Kodeksu Napoleona*, w: K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2008, s. 271–294.

⁹⁰ K. Sójka-Zielińska, *Idee kodyfikacji napoleońskich. Od utopii do realizmu*, CPH 57, 2007, 2, s. 27–42; eadem, *Le droit français en Pologne 1808–1946*, „Studia Iuridica” 58, 2014, s. 229–241.

⁹¹ P. Cichoń, *Wpływy francuskie w administracji Księstwa Warszawskiego*, „Prace Historyczne” 140, 2013, s. 1–18; idem, *Zmiany prawnoustrojowe w „napoleońskim” Krakowie w latach 1809–1815*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa” 24, 2021, s. 31–48.

⁹² M. Krzymkowski, *Status prawny urzędników Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2004; idem, *Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2011.

⁹³ J. Przygodzki, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego*; idem, *Uwagi o obowiązywaniu francuskiego Kodeksu*, s. 217–230.

⁹⁴ M. Deszczyńska, *„Historia sacra” i dzieje narodowe. Refleksja historyczna lat 1795–1830 nad rolą religii i Kościoła w przeszłości Polski*, Warszawa 2003.

⁹⁵ E. Ziółek, *Między tronem i ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Lublin 2012; eadem, *Kwestia włościańska w listach pasterskich i kazaniach w Księstwie Warszawskim*, RHum 63, 2015, 2, s. 137–152.

rządów prasa oraz sztuka znalazły swoich badaczy w osobie Kazimierza Ossowskiego⁹⁶ oraz Janusza Polaczka⁹⁷. Jeden z najwybitniejszych znawców epoki napoleońskiej w XXI w., Andrzej Nieuważny, który w 1999 r. pytał: „Dlaczego Napoleon”⁹⁸, zajmował się m.in. dziejami poszczególnych miast i twierdz⁹⁹ oraz historią wojskowości¹⁰⁰, w ostatnich latach cieszącą się ogromnym zainteresowaniem badaczy. W pierwszym ćwierćwieczu XXI w. spod piór polskich historyków wychodzą monografie bitew i wojen¹⁰¹, formacji wojskowych i dzieje życia żołnierskiego¹⁰². Widoczne staje się także zainteresowanie udziałem Polaków w wojnie w Hiszpanii, czego przejawem są badania Cristiny González Caizán¹⁰³.

⁹⁶ K. Ossowski, *Prasa Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 2004.

⁹⁷ Wśród licznych prac badacza na ten temat m.in.: J. Polaczek, *Sztuka i polityka w Księstwie Warszawskim. Dzieje, formy, treść i dziedzictwo*, Rzeszów 2005; idem, *Berek Joselewicz. Rycerskie malowania na przekór złym stereotypom*, w: *Miasta i ludzie. Sacrum i profanum. Studia z dziejów społecznych i gospodarczych dedykowane Profesorowi Jerzemu Motylewiczowi*, red. P. Grata, B. Lorens, Rzeszów 2013, s. 151–170; J. Polaczek, *Somosierra. Szkice do Panoramy Wojciecha Kossaka i Michała Wywiórskiego a ikonografia wojen napoleońskich*, Przemyśl 2020; idem, *Książę Józef Poniatowski. Legenda bohatera narodowego — dzieje, podłoże ideowe i wyraz artystyczny*, Rzeszów 2021; idem, *Znane i nieznane. Źródła ikonograficzne związane z uroczystościami ku czci Napoleona organizowanymi przez Polaków w dobie Księstwa Warszawskiego*, RHum 72, 2024, 4, s. 187–213.

⁹⁸ A. Nieuważny, *My z Napoleonem*, s. 5.

⁹⁹ Idem, *Klucz do wszystkiego. Dzieje napoleońskiej twierdzy Gdańsk 1807–1814*, red. D. Nawrot, Gdańsk 2022.

¹⁰⁰ A. Nieuważny, *Napoleon na Mazowszu. Bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806–1807*, Pułtusk 2007; idem, *Wielka wojna w małym mieście. Boje o Tczew w lutym 1807 roku, Pelplin 2009*; idem, „Pozostały tylko... cygarry”. *Opinie polskich weteranów o wojnie w Hiszpanii w świetle ich korespondencji*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 31, 2014, 4, s. 131–154.

¹⁰¹ M. Baranowski, *Bitwa pod Kaliszem 3 lutego 1813*, Zabrze 2006; P. Drózdź, *Borodino 1812*, Warszawa 2004; A. Dusiewicz, *Tarutino 1812*, Warszawa 2004; idem, *Smoleńsk 1812*, Warszawa 2007; M. Bujko, *Kampania na Śląsku i bitwa nad Kaczawą, Oświęcim 2014*; *Śląsk w dobie kampanii napoleońskich*, red. D. Nawrot, Katowice 2014; P. Malicki, *1806. Jena–Auerstädt, Oświęcim 2014*.

¹⁰² M. Baranowski, *Polski batalion grenadierów Gwardii Napoleona*, w: *Przypominać zapomniane, odkrywać nieznane. Polskie losy — Kościół — Syberia — Rosja (XIX–XX w.)*. Studia ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Niebelskiemu w 70. rocznicę urodzin, red. A. Barańska, Lublin 2019, s. 625–635; M. Baranowski, „Gotowi do zemsty...” — projekt sformowania polskiego „wolnego korpusu” w okresie kampanii francuskiej 1814 roku, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 75, 2023, 1, s. 67–84; T. Strzeżek, *Kawaleria Księstwa Warszawskiego w wojnach napoleońskich — organizacja i szlak bojowy*, „Echa Przeszłości” 9, 2008, s. 83–112; A. Dusiewicz, R. Morawski, *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legiony Polskie we Włoszech, Legia Naddunajska, Legia Polsko-Włoska, Legia Północna*, Warszawa 2010; A. Ziółkowski, *Pułki Ułanów Księstwa Warszawskiego — 6-ty, 3-ci, 2-gi — 1807–1812*, Oświęcim 2014; H.A. Nowak, op. cit.; P. Dunaj, I. Piecyk, *Broń i barwa ułanów Księstwa Warszawskiego w latach 1812–1814*, Oświęcim 2024.

¹⁰³ C. González Caizán, *El asesinato de dos polacos de la Guardia Imperial de Napoleón I en los albores de la Guerra de la Independencia*. Miranda de Ebro, 3 de abril de 1808, „Revista

Zagadnienia pewnych współczesnych wyobrażeń i postrzegania epoki, które Janota-Strama zamierzała ukazać w recenzowanej pracy, także były już przedmiotem badań historycznych¹⁰⁴. W ostatnich latach Paulina Dąbrosz-Drewnowska podjęła ciekawą próbę przedstawienia stosunku Francuzów do Księstwa Warszawskiego¹⁰⁵. Ta perspektywa wymagałaby jednak dalszych badań, szczególnie na tle porównawczym¹⁰⁶. Rozwijają się również badania nad elitą polityczną i wojskową, czego skutkiem są biografie drugo- i trzecioplanowych postaci, nierzadko odgrywających ważne role¹⁰⁷. Wiele z nich w dalszym ciągu czeka jednak na opracowanie, a braki w materiale źródłowym oraz konieczność objęcia zasięgiem analizy dwóch epok (przełomu XVIII i XIX w.) zdają się zniechęcać badaczy. Nie podejmuje się także obecnie studiów nad portretem oraz działalnością jakobinów polskich. Mimo powstających wciąż opracowań dotyczących administracji (wymienione powyżej), brakuje tych na temat kadry urzędniczej, dróg jej awansu i mobilności, a także praktycznych aspektów działalności poszczególnych urzędów. Dalszych studiów wymagałaby również historia finansów, której podstawowy wykład pod koniec XIX w. dał Stanisław Żółtowski¹⁰⁸. Próbował rozwinąć go Rafał Kowalczyk w monografii poświęconej polityce gospodarczej i finansowej¹⁰⁹,

de Historia Militar” 106, 2009, s. 101–130; eadem, *Por Napoleón en España. Los soldados polacos en los Sitios de Zaragoza (1808-1809)*, Madrid 2017.

¹⁰⁴ B. Grochulska, *Lewica wobec Napoleona w świetle „Korespondencji w materiach obraz kraju i narodu rozjaśniających”*, w: *Francja-Polska XVIII-XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Mączak et al., Warszawa 1983, s. 62–69; P. Dąbrosz-Drewnowska, *Spółczesność polskie wobec powstania Księstwa Warszawskiego w świetle depeš francuskiego rezydenta*, RHum 55, 2007, 2, s. 23–37; J. Czuby, *Zasada „dwóch sumień”*; idem, *Zalążek nowego bytu czy „nowy twór polityki arcy-Machiavela”? Księstwo Warszawskie w oczach rządzących i rządzonych*, „Wiek Oświecenia” 25, 2009, s. 11–27.

¹⁰⁵ P. Dąbrosz-Drewnowska, *Oczami paryżanina, czyli Księstwo Warszawskie w napoleońskiej propagandzie (1807–1815)*, Szczecin 2019; eadem, *W dyplomatycznej depešy i wojskowych wspomnieniach. Obraz Księstwa Warszawskiego (1807–1815) w źródłach francuskich*, Szczecin 2019.

¹⁰⁶ M. Getka-Kenig, *Paulina Dąbrosz-Drewnowska, Oczami paryżanina, czyli Księstwo Warszawskie w napoleońskiej propagandzie (1807–1815)*, Szczecin 2019, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 108, *Rozprawy i Studia*, t. (1161) 1087 Paulina Dąbrosz-Drewnowska, *W dyplomatycznej depešy i wojskowych wspomnieniach. Obraz Księstwa Warszawskiego (1807–1815) w źródłach francuskich*, Szczecin 2019, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 196, *Rozprawy i Studia*, t. (1166) 1092, KH 128, 2021, 3, s. 845–850.

¹⁰⁷ Zob. przyp. 20.

¹⁰⁸ S. Żółtowski, *Die Finanzen des Herzogtums Warschau (1806-1815) vorzugsweise nach archivalischen Quellen bearbeitet*, t. 1–2, Poznań 1890–1892.

¹⁰⁹ R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010.

ale próba ta nie powiodła się¹¹⁰. Obok pracy Żółtowskiego najrzetelniejszym opracowaniem tego zagadnienia jest rozdział we wzmiankowanej już monografii Czubatego¹¹¹.

Abstrahując od krytycznych uwag względem recenzowanej książki, muszę przyznać na koniec, iż dobrze się stało, że została wydana. Pokazuje wyraźnie, że epoka napoleońska wciąż cieszy się zainteresowaniem, również wśród „nienapoleonistów”, i wiele jej wątków czeka na swoją interpretację. Tak jak wizerunek Napoleona w polskim pamiętniku.

A Few Methodological Remarks on Anna Janota-Strama's Book

In 1900, Szymon Askenazy proposed a renewed focus on the Napoleonic era, which sparked a wave of enthusiasm among Polish historians. They began researching this period extensively, resulting in a significant increase in knowledge about the political, social, and economic history of Poland during the first two decades of the nineteenth century. Despite the impressive achievements of researchers, interest in this era continues to grow, as evidenced by subsequent publications and reissues. A great deal has been written about the Duchy of Warsaw, its army, and its political elite, drawing on a range of historical sources. Memoirs are particularly popular, as they provide insight into the emotions and perceptions of contemporaries. Although researchers have examined the image of the era in these sources, no reference has been made to the image of Napoleon. Anna Janota-Strama undertook this task in her book *Obraz Napoleona Bonaparte w polskim pamiętniku* [The Image of Napoleon Bonaparte in Polish Memoirs]. Based on literature and a representative database of memoirs, she portrayed Napoleon from the perspectives of various social and professional groups. This review article references the sources collected by the author, highlighting their insufficient use. Firstly, it is noted that Janota-Strama was unable to accept a single definition of a memoir, which led to several methodological problems and had a negative impact on achieving the primary research objective. The image of Napoleon presented by Janota-Strama lacks a broader context, and the author does not consider the sources of Napoleon's "white" and "black" legends. The work also contains errors and simplifications resulting from the author's limited knowledge of the subject matter, and it makes almost no use of the latest historical findings. The image of Napoleon in the eyes of Poles still requires research based on memoirs and correspondence, which this article seeks to encourage.

¹¹⁰ P.M. Pilarczyk, *Rafał Kowalczyk, Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 391, KH 119, 2012, 4, s. 835–840; P. Degen, *Rafał Kowalczyk, Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Łódź 2010, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 391 + 69 il., „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 12, 2013, s. 137–146.

¹¹¹ J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie*, s. 283–318.

Bibliografia

Edycje źródełowe

- Brodziński Kazimierz, *Wspomnienia mojej młodości i inne pisma autobiograficzne*, oprac. Aleksander Łucki, Nakład Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Kraków 1928.
- Brodziński Kazimierz, *Wybór poezyj*, oprac. Aleksander Łucki, Nakład Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Kraków 1925.
- Czartoryski Adam Jerzy, *Dziennik 1813–1817*, oprac. Małgorzata Karpińska, Janusz Pezda, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2016.
- Dmochowski Franciszek Salezy, *Wspomnienia od 1806 do 1830 roku*, oprac. Zdzisław Libera, Zofia Raułszukiewicz, Anna Zychówna, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1959.
- Dunaj Przemysław, Piecyk Ireneusz, *Broń i barwa ułanów Księstwa Warszawskiego w latach 1812–1814*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2024.
- Fiszerowa Wirydianna, *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych*, oprac. Dorota Dukwicz, Świat Książki, Warszawa 1998.
- Fredro Aleksander, *Trzy po trzy. Pamiętniki z epoki napoleońskiej*, wyd. i oprac. Henryk Mościcki, przedm. Adam Grzymała-Siedlecki, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1917.
- Jabłonowski Ludwik, *Pamiętniki*, oprac. Karol Lewicki, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1963.
- Handelsman Marcelli, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 1–2, Akademia Umiejętności i Towarzystwo Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, Drukarnia G. Gebethnera i Spółki, Kraków 1914.
- Handelsman Marcelli, *Napoléon et la Pologne 1806–1807 d’après les documents des Archives Nationales et les Archives du Ministère de Affaires Étrangères*, wyd. Felix Alcan, Paris 1909.
- Jenerała Sułkowskiego życie i pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe o rewolucji polskiej w latach 1792–1793, kampaniach włoskich 1796–1798, wyprawie tyrolskiej i kampaniach egipskich, wyd. Hortensius de Saint-Albin, Nakład Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1864.
- Karpiński Franciszek, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. Roman Sobol, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Koźmian Kajetan, *Pamiętniki*, t. 1–2, oprac. Juliusz Willaume, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972.
- Listy Napoleona i Józefiny*, tłum. Adam Rogalski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2015.
- Łubieński Tomasz, *Krótki opis bitwy pod Somosierrą*, „Wanda. Tygodnik polski płci pięknej i literaturze poświęcony” 4, 1821, s. 103–104.
- Mémoires de M. de Bourrienne, ministre d’Etat, sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l’empire et la Restauration*, t. 2, Ladvocat, Paris 1829.
- Napoleon I Bonaparte oczami Polaków. Pamiętniki, dzienniki, relacje, listy*, wybrał i oprac. Andrzej Pochodaj, nakładem własnym autora, Warszawa 2021.

- Niemcewicz Julian Ursyn, *Pamiętniki 1811-1820*, t. 2, Nakład Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1871.
- Noty generała Zajączka z roku 1811, w: *Pamiętniki wojenne 1792-1812*, Nakład Józefa Ignacego Kraszewskiego, Drezno 1871 (Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce, t. 6).
- Ostrowski Antoni, *Żywoć Tomasza Ostrowskiego ministra Rzeczypospolitej później prezesa senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz Rys wypadków krajowych od 1763 r. do 1817*, t. 1-2, Księgarnia Polska, Paryż 1836-1840.
- Raczyński Atanazy, *Dziennik*, t. 1: *Wspomnienia z dzieciństwa, dziennik 1808-1830*, tłum. i oprac. Aleksander Labuda, Michał Mencfel, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2018.
- Spadek piśmienniczy po generale Maurycym hr. Hauke*, oprac. i wyd. Aleksander Antoni Rembowski, Nakład Księgarni Edwarda Wende i Spółki, Warszawa 1905.
- Sułkowski Antoni Paweł, *Listy do żony z wojen napoleońskich*, oprac. Robert Bielecki, Czytelnik, Warszawa 1987.
- Wspomnienia Ambrozego Grabowskiego*, oprac. Stanisław Estreicher, t. 1, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1909.
- Żmichowska Narcyza, *Ścieżki przez życie. Wspomnienia*, oprac. Mieczysława Romanówna, wstęp Zofia Kossak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1961.

Opracowania

- Aleksandrowicz Alina, „Błękitne soboty” Marii Wirtemberskiej, „Pamiętnik Literacki” 1974, 2, s. 3-36.
- Askenazy Szymon, *Księżę Józef Poniatowski 1763-1813*, Gebethner i Wolff, W.L. Anczyc, Warszawa-Kraków 1905.
- Askenazy Szymon, *Napoleon a Polska*, t. 1-3, Towarzystwo Wydawnicze, Warszawa 1918.
- Askenazy Szymon, *Przegląd Dziejów Polski. Epoka porozbiorowa 1795-1830*, w: *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900*, t. 1, Referaty, nakładem uczestników zjazdu, Kraków 1900.
- Aubry Octave, *Le grand amour caché de Napoléon*, Marie Walewska, Arthème Fayard, Paris 1925.
- Baczkowski Michał, *W cieniu napoleońskich orłów. Rada Muncypalna Krakowa (1810-1815)*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, Kraków 2010.
- Baczkowski Michał, *Wojsko polskie w napoleońskim Krakowie*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, Kraków 2009.
- Baranowski Marcin, *Bitwa pod Kaliszem 3 lutego 1813*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2006.
- Baranowski Marcin, „Gotowi do zemsty...” — projekt sformowania polskiego „wolnego korpusu” w okresie kampanii francuskiej 1814 roku, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 75, 2023, 1, s. 67-84.
- Baranowski Marcin, *Polski batalion grenadierów Gwardii Napoleona*, w: *Przypominać zapomniane, odkrywać nieznanne. Polskie losy — Kościół — Syberia — Rosja (XIX-XX w.)*.

- Studia ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Niebelskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Anna Barańska, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2019, s. 625–635.
- Bogucka Maria, *Mizoginia*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2018.
- Borek Piotr, *Z pogranicza historii i literatury. Uwagi o polskim pamiętnikarstwie XVIII wieku*, w: *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*, red. Kazimierz Karolczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2011, s. 7–29.
- Brandys Marian, *Kłopoty z Panią Walewską*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1971.
- Brandys Marian, *Oficer największych nadziei*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1986.
- Bujko Mirosław, *Kampania na Śląsku i bitwa nad Kaczawą*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Chodźko Leonard, *Histoire des Légions polonaises en Italie, sous le commandement du général Dombrowski*, t. 1–2, publić par Jean Barbezat, Paris–Genève 1829.
- Cichoń Paweł, *Wpływy francuskie w administracji Księstwa Warszawskiego*, „Prace Historyczne” 140, 2013, s. 1–18.
- Cichoń Paweł, *Zmiany prawnoustrojowe w „napoleońskim” Krakowie w latach 1809–1815*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa” 24, 2021, s. 31–48.
- Cieński Andrzej, *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1981 (Studia z okresu Oświecenia, t. 18).
- Czapliński Władysław, *Pamiętniki jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 2, 1972, 2, s. 2–7.
- Czubaty Jarosław, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Czubaty Jarosław, *Księstwo Warszawskie – pierwsze nowoczesne państwo polskie?*, „Kwartalnik Historyczny” 125, 2018, 2, s. 365–401.
- Czubaty Jarosław, *Wodzowie i politycy. Generalicja polska lat 1806–1815*, Oficyna Wydawnictwo Viator, Warszawa 1993.
- Czubaty Jarosław, *Zalążek nowego bytu czy „nowy twór polityki arcy-Machiavela”? Księstwo Warszawskie w oczach rządzących i rządzonych*, „Wiek Oświecenia” 25, 2009, s. 11–27.
- Czubaty Jarosław, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2005.
- Dąbrosz-Drewnowska Paulina, *Oczami paryżanina, czyli Księstwo Warszawskie w napoleońskiej propagandzie (1807–1815)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019.
- Dąbrosz-Drewnowska Paulina, *Spółeczeństwo polskie wobec powstania Księstwa Warszawskiego w świetle depezy francuskiego rezydenta*, „Roczniki Humanistyczne” 55, 2007, 2, s. 23–37.
- Dąbrosz-Drewnowska Paulina, *W dyplomatycznej depezy i wojskowych wspomnieniach. Obraz Księstwa Warszawskiego (1807–1815) w źródłach francuskich*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019.
- Degen Piotr, *Rafał Kowalczyk, Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Łódź 2010, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 391 + 69 il., „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku” 12, 2013, s. 137–146.

- Deszczyńska Martyna, „*Historia sacra*” i dzieje narodowe. *Refleksja historyczna lat 1795–1830 nad rolę religii i Kościoła w przeszłości Polski*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2003.
- Dróżdż Piotr, *Borodino 1812*, Bellona, Warszawa 2004.
- Dufresne Claude, *Marie Walewska. L'épouse polonaise de Napoléon Ier*, Pygmalion Editions, Paris 2004.
- Dusiewicz Andrzej, Morawski Ryszard, *Wojsko Polskie w służbie Napoleona. Legiony Polskie we Włoszech, Legia Naddunajska, Legia Polsko-Włoska, Legia Północna*, Karabela, Warszawa 2010.
- Dusiewicz Andrzej, *Smoleńsk 1812*, Bellona, Warszawa 2007.
- Dusiewicz Andrzej, *Tarutino 1812*, Bellona, Warszawa 2004.
- Dutkiewicz Józef, *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym i dydaktycznym*, „*Pamiętnikarstwo Polskie*” 2, 1972, 1, s. 103–105.
- Gembarzewski Bronisław, *Wojsko polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, wyd. Konstancy Trepte, Warszawa 1903.
- Gembarzewski Bronisław, *Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1905.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Paulina Dąbrosz-Drewnowska, Oczami paryżanina, czyli Księstwo Warszawskie w napoleońskiej propagandzie (1807–1815)*, Szczecin 2019, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 108, *Rozprawy i Studia*, t. (1161) 1087 *Paulina Dąbrosz-Drewnowska, W dyplomatycznej depeszy i wojskowych wspomnieniach. Obraz Księstwa Warszawskiego (1807–1815) w źródłach francuskich*, Szczecin 2019, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 196, *Rozprawy i Studia*, t. (1166) 1092, „*Kwartalnik Historyczny*” 128, 2021, 3, s. 845–850.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Stanisław Kostka Potocki. Studium magnackiej kariery w dobie upadku i „wskrzeszenia” Polski*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- González Caizán Cristina, *El asesinato de dos polacos de la Guardia Imperial de Napoleón I en los albores de la Guerra de la Independencia. Miranda de Ebro, 3 de abril de 1808*, „*Revista de Historia Militar*” 106, 2009, s. 101–130.
- González Caizán Cristina, *Por Napoleón en España. Los soldados polacos en los Sitios de Zaragoza (1808–1809)*, Foro para el Estudio de la Historia Militar de España, Madrid 2017.
- Grochulska Barbara, *Handel zagraniczny Księstwa Warszawskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1967.
- Grochulska Barbara, *Lewica wobec Napoleona w świetle „Korespondencji w materiach obraz kraju i narodu rozjaśniających”*, w: *Francja-Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Antoni Mączak [et al.], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1983, s. 62–69.
- Grochulska Barbara, *Uwagi nad bilansem handlowym Księstwa Warszawskiego*, „*Przeгляд Historyczny*” 51, 1960, 3, s. 483–512.
- Handelsman Marcelli, *Pod znakiem Napoleona. Studia historyczne*, Zakład Graficzny Towarzystwa Akcyjnego Samuela Orgelbranda Synów, Warszawa 1915.
- Handelsman Marcelli, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813*, Akademia Umiejętności, nakładem Funduszu Nestora Bucewicza, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1915.

- Handelsman Marcei, *Warszawa w roku 1806–1807*, Towarzystwo Miłośników Historii, Warszawa 1911.
- Iwaszkiewicz Janusz, *Litwa w 1812 roku*, Druk W.L. Anczyca i Spółki, Kraków–Warszawa 1912 (Monografie w Zakresie Dziejów Nowożytnych, t. 9).
- Kaczmarek Marian, *O początkach pamiętnikarstwa polskiego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1, 1971, 1, s. 29–40.
- Karolczak Waldemar, *Pobył Napoleona w Poznaniu wiosną 1812 roku w świetle zapomnianych pamiętników*, „Kronika Miasta Poznania. Kwartalnik poświęcony sprawom kulturalnym stoł. m. Poznania: organ Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania” 65, 1997, 3, s. 143–148.
- Karpińska Małgorzata, *Kongresowe doświadczenia księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (wrzesień 1814 — wrzesień 1815)*, w: *Kongres Wiedeński*, red. Norbert Kasperek, Mateusz Klempert, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2016, s. 33–43.
- Kieniewicz Stefan, *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1, 1971, 2, s. 29–31.
- Korzon Tadeusz, *Kościuszkowski. Biografia z dokumentów wysnuta. Poprzedzona rzutem oka na dzieje Muzeum Narodowego w Rapperswylu i Katalogiem zbiorów kościuszkowskich, w temże muzeum przechowywanych*, nakładem Muzeum Narodowego w Rapperswylu, Kraków 1894.
- Kowalczyk Rafał, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.
- Krakowski Bernard, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1968.
- Krzymkowski Marek, *Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, Przedsiębiorstwo Wydawnicze Ars Boni et Aequi, Poznań 2011.
- Krzymkowski Marek, *Status prawny urzędników Księstwa Warszawskiego*, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Kukiel Marian, *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2008.
- Kukiel Marian, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Zdzisław Rzepecki i Ska, Poznań 1912.
- Kukiel Marian, *Wojna 1812 roku*, t. 1–2, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1937.
- Kukiel Marian, *Wojny napoleońskie*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1927.
- Loret Maciej, *Między Jeną a Tylżą 1806–1807*, wyd. S. Askenazy, druk Piotra Laskauera i Spółki, Warszawa 1902.
- Łysiak-Łątkowska Anna, *Opis epoki napoleońskiej w Pamiętnikach ks. Radziwiłłowej (Ludwiki ks. pruskiej) Czterdzieści pięć lat mojego życia (1770 do 1815)*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej” 13, 2007, s. 127–143.
- Madziar Dawid, *Książę Antoni Paweł Sułkowski (1785–1836) — działalność wojskowa i polityczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2021.
- Malicki Patrycjusz, *1806. Jena-Auerstädt*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Mason Phil, *Hemoroidy Napoleona. Czyli jak drobne fakty rzeczy zmieniały bieg historii*, tłum. Dagny Kurdwanowska, Wydawnictwo Replika, Zakrzewo 2010 (oryg. ang. *Napoleon's Hemorrhoids: And Other Small Events that Changed History*, JRBooks, London 2008).

- Masson Frédéric, *Napoléon et les femmes*, Hachette Livre BNF, Paris 1894.
- Mencfel Michał, *Atanazy Raczyński (1788–1874). Biografia*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016.
- Morawski Konrad, *Generał Stanisław Fiszer (1769–1812)*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2016.
- Nawrot Dariusz, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008.
- Nieuważny Andrzej, *Klucz do wszystkiego. Dzieje napoleońskiej twierdzy Gdańsk 1807–1814*, red. Dariusz Nawrot, Wydawnictwo Muzeum Gdańska, Gdańsk 2022.
- Nieuważny Andrzej, *My z Napoleonem*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1999.
- Nieuważny Andrzej, *Napoleon na Mazowszu. Bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806–1807*, Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. A. Gieyszтора w Pułtusku, Pułtusk 2007.
- Nieuważny Andrzej, „Pozostały tylko... cygarry”. *Opinie polskich weteranów o wojnie w Hiszpanii w świetle ich korespondencji*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 31, 2014, 4, s. 131–154.
- Nieuważny Andrzej, *Wielka wojna w małym mieście. Boje o Tczew w lutym 1807 roku*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2009.
- Nowak Hubert A., *Dzieje 9. pułku piechoty Księstwa Warszawskiego z lat 1807–1813 we wspomnieniach jego żołnierzy*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze–Tarnowskie Góry–Połomia 2021.
- Oniszczyk Aleksandra, *Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Opaliński Tomasz, *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020.
- Ornano Antoine Philippe Rodolphe d', *The Life and Loves of Marie Walewska*, Hutchinson & Co., London 1935.
- Ossowski Kazimierz, *Prasa Księstwa Warszawskiego*, Biblioteka Narodowa Instytut Książki i Czytelnictwa, Warszawa 2004.
- Pawłowski Bronisław, *Dwernicki*, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, Poznań 1927.
- Pawłowski Bronisław, *Historja wojny polsko-austriackiej 1809 roku*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1953.
- Pawłowski Bronisław, *Lwów w 1809 r.*, nakładem Towarzystwa Miłośników Lwowa, Lwów 1909.
- Pilarczyk Piotr Miłosz, Rafał Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 391, „Kwartalnik Historyczny” 119, 2012, 4, s. 835–840.
- Polaczek Janusz, *Berek Joselewicz. Rycerskie malowanki na przekór złym stereotypom*, w: *Miasta i ludzie. Sacrum i profanum. Studia z dziejów społecznych i gospodarczych dedykowane Profesorowi Jerzemu Motylewiczowi*, red. Paweł Grata, Beata Lorens, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013, s. 151–170.
- Polaczek Janusz, *Książę Józef Poniatowski. Legenda bohatera narodowego — dzieje, podłoże ideowe i wyraz artystyczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2021.

- Polaczek Janusz, *Somosierra. Szkice do Panoramy Wojciecha Kossaka i Michała Wywiórskiego a ikonografia wojen napoleońskich*, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, Przemyśl 2020.
- Polaczek Janusz, *Sztuka i polityka w Księstwie Warszawskim. Dzieje, formy, treść i dziedzictwo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005.
- Polaczek Janusz, *Znane i nieznane. Źródła ikonograficzne związane z uroczystościami ku czci Napoleona organizowanymi przez Polaków w dobie Księstwa Warszawskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 72, 2024, 4, s. 187–213.
- Przykaszczuk Michał, *Generał Tomasz hrabia Łubieński (1784–1870) żołnierz i przedsiębiorca*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020.
- Przygodzki Jacek, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813–1815. Organizacja i działalność*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Przygodzki Jacek, *Uwagi o obowiązywaniu francuskiego Kodeksu procedury cywilnej w Księstwie Warszawskim*, „Prawo i Więź” 46, 2023, 3, s. 217–230.
- Rolnik Dariusz, *Księstwo Warszawskie w świadomości Polaków – świadectwo pamiętników*, „Roczniki Humanistyczne” 55, 2007, 2, s. 83–105.
- Rosner Anna, *Czy członkowie rad departamentowych w Księstwie Warszawskim „sami z siebie umieli być obywatelami”*, w: *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedykowane profesorowi Stanisławowi Grodzickiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. Jerzy Malec, Witold Uruszczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 159–161.
- Rosner Anna, *Pierwsze polskie tłumaczenia Kodeksu Napoleona*, w: Katarzyna Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2008, s. 271–294.
- Rusinowa Izabella, *Generał Karol Otto Kniaziewicz*, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Oficyna Wydawnicza ASPRA, Pułtusk–Warszawa 2019.
- Rychel-Mantur Dominika, *Polityk dwóch epok. Działalność polityczna Tadeusza Matuszewicza (1765–1819)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2021.
- Skałkowski Adam Mieczysław, *O cześć imienia polskiego. Opowiadania i materiały historyczne*, Towarzystwo Wydawnicze we Lwowie, Lwów 1908.
- Skałkowski Adam Mieczysław, *O kokardę legionów*, Księgarnia Gubrynowicza i Syna, Drukarnia W. L. Anczyca, Lwów–Kraków 1912.
- Skarbek Fryderyk, *Dzieje Xięstwa Warszawskiego*, t. 1–2, nakładem J.N. Żupański, Poznań 1860.
- Skowronek Jerzy, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1994.
- Skowronek Jerzy, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Skowronek Jerzy, *Książę Józef Poniatowski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984.
- Skowronek Jerzy, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
- Sołtyk Roman, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Arthus Bertrand, Paris 1836.
- Sołtyk Roman, *Relation des opérations de l'armée aux ordres du Prince Joseph Poniatowski pendant la campagne de 1809 en Pologne contre les Autrichiens*, Maison Anselin, Paris 1841.

- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Idee kodyfikacji napoleońskich. Od utopii do realizmu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 57, 2007, 2, s. 27–42.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Le droit français en Pologne 1808–1946*, „Studia Iuridica” 58, 2014, s. 229–241.
- Strzeżek Tomasz, *Kawaleria Księstwa Warszawskiego w wojnach napoleońskich — organizacja i szlak bojowy*, „Echa Przeszłości” 9, 2008, s. 83–112.
- Sutherland Christine, *Maria Walewska. Napoleon’s Great Love*, Viking Press, London 1979.
- Szadkowski Kamil, *Napoleon — wojenne refleksje ze Świętej Heleny według relacji Emmanuela hrabiego de Las Cases*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 105, 2022, s. 37–58.
- Sztachelska Jolanta, *Pamiętnikarstwo. Z dziejów terminu i gatunku w XIX wieku*, „Studia Podlaskie” 21, 2013, s. 149–179.
- Śląsk w dobie kampanii napoleońskich, red. Dariusz Nawrot, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2014.
- Ślęczka Tomasz, *Śląsk i jego mieszkańcy w oczach Polaków w służbie Napoleona*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej” 11, 2005, s. 149–164.
- Tokarz Waclaw, *Z niewydanych pamiętników Andrzeja Niegolewskiego*, „Przegląd Poranny. Pismo niezależne i bezpartyjne”, dodatek literacki do nr. 15 z 15 V 1921, s. 1.
- Topolski Jerzy, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*, w: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Zofia Stefanowska, Janusz Sławiński, Czytelnik, Warszawa 1978, s. 7–29.
- Treugutt Stefan, *Wpływ literatury na historiografię napoleońską*, w: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Zofia Stefanowska, Janusz Sławiński, Czytelnik, Warszawa 1978, s. 176–202.
- Wereszycki Henryk, *Uwagi na temat użyteczności pamiętników jako źródła do historii XIX wieku*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 2, 1972, 3, s. 24–27.
- Wojtkowiak Zbysław, *O klasyfikacji i interpretacji pamiętników*, „Studia Źródłoznawcze” 25, 1980, s. 163–176.
- Zahorski Andrzej, *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1974.
- Ziółek Ewa, *Kwestia włościańska w listach pasterskich i kazaniach w Księstwie Warszawskim*, „Roczniki Humanistyczne” 63, 2015, 2, s. 137–152.
- Ziółek Ewa, *Między tronem i ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012.
- Ziółkowski Andrzej, *Pułki Ułanów Księstwa Warszawskiego — 6-ty, 3-ci, 2-gi — 1807–1812*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Żółtowski Stanisław, *Die Finanzen des Herzogtums Warschau (1806–1815) vorzugsweise nach archivalischen Quellen bearbeitet*, t. 1–2, Księgarnia Kuriera Poznańskiego, Poznań 1890–1892.

Netografia

http://www.walewski.eu/le_journal_de_marie_walewska.htm (dostęp: 12 XII 2024)

Biogram: Dominika Rychel-Mantur, dr, historyczka, pracowniczka naukowo-badawcza w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje na elicie politycznej przełomu XVIII i XIX w. oraz dziejach politycznych i gospodarczych Księstwa Warszawskiego; kontakt: dominika.mantur@us.edu.pl.

Author: Dominika Rychel-Mantur, PhD, historian, researcher at the Institute of History of the University of Silesia in Katowice. Her research interests focus on the political elite of the late eighteenth and early nineteenth centuries, as well as the political and economic history of the Duchy of Warsaw; contact: dominika.mantur@us.edu.pl.